

MEGNYILATKOZÁS: TÍPUS – PÉLDÁNY

NÉMETH T. ENIKŐ

Károly Sándor professzornak

1. Bevezetés

A verbális kommunikáció szóbeli fajtáinak elemzése során a kutató legelőször a szegmentálás problémájával találkozhat: hogyan és milyen részekre tagolja az elhangzott diskurzust.¹ A diskurzuselemzéssel foglalkozó műhelyek a diskurzusok vizsgálata során megpróbálták valamilyen egységet kijelölni és a kijelölt egységeket bizonyos szabályszerűségek alapján meghatározni. Ilyen egységek (a teljesség igénye nélkül) Z. Harris diskurzuselemzésében a megnyilatkozások (utterances); K. Pike tagmémikus modelljében a behavioréma (behavioreme) vagy utteréma (uttereme); a beszédaktuselméletben, illetve a rá támaszkodó diskurzuselemzésekben (pl. W. Labov és D. Fanshel munkáiban) az illokúciós aktus (illocutionary act); az etnometodológusok (H. Sacks, E. A. Schegloff, G. Jefferson stb. tanulmányaiban a forduló (turn) és a szoros vagy szomszédos párok (adjacency pairs); vagy a formális diskurzuselemzésekben a diskurzusegységek (discourse units).² A felsorolt iskolák egységeinek jellemzésétől és egyenkénti bírálatától eltekintve, a következőket jegyzem meg:

(1) A fenti műhelyek által kijelölt egységeken belül gyakran még kisebb, jól körülhatárolható, önálló funkcióval rendelkező részeket lehet találni. Vegyünk egy példát! Harris (1951: 14) megnyilatkozáson egy beszélő beszédének azon szakaszát érti, amely előtt és után a beszélő szünetet tart. Majd közvetlenül a meghatározás után megjegyzi, hogy nagyon sok megnyilatkozás olyan részekből épül fel, amelyek máskor önállóan lehetnek megnyilatkozások. A *Sajnálom. Nem érek rá. Káfkát kell olvasnom.* mondatok egyszer egy megnyilatkozást alkotnak, máskor pedig két vagy akár három különböző megnyilatkozást. Felvetődik a kérdés, hogy abban az esetben, amikor e három mondat egy megnyilatkozást alkot, azaz amikor szünet nélkül, folyamatosan hangzik el a *sajnálom nem érek rá Káfkát kell olvasnom* hangsor, honnan tudja Harris, hogy három egyszerű mondatként kell lejegyezni a hangsort és nem pedig a *Sajnálom, nem érek rá, Káfkát kell olvasnom.* egyetlen mellérendelő összetett mon-

---

¹ Mindenfajta verbális kommunikációs produktumra a diskurzus elnevezést használtam. A diskurzuselemzés (discourse analysis) és a konverzációelemzés (conversation analysis) elméleti és gyakorlati megkülönböztetésétől eltekintek.

² A formális diskurzuselemzések kivételével a felsorolt iskolákról kritikai megjegyzésekkel ellátottan jó tájékoztatást nyújt Levinson (1983: 226–369) és Taylor–Cameron (1987). A formális diskurzuselemzésekre pedig ld. Polanyi (1988).

datként. Hasonló problémák merülnek fel a többi diskurzuselemző iskola egységével kapcsolatban is.

(2) A felsorolt diskurzuselemző műhelyek munkáit tanulmányozva az olvasó kevés információt kap arra vonatkozóan, hogyan és milyen elvek alapján lehet – amennyiben ez az elemzéshez szükséges – a diskurzust központosni. Az általuk egységnek tekintett részbe (különösen kérdéses ez a monologikus diskurzusok esetén) miért pont az adott hosszúságú és nem az „egy-két szóval” hosszabb vagy rövidebb hangsor tartozik.

2. A megnyilatkozás-meghatározások áttekintése

A diskurzuselemzőknek szükségük van egy olyan egységre, amelyet funkcionális és formai jegyek alapján el lehet határolni a diskurzusban. A határjelek között helyet foglaló egységeket leggyakrabban megnyilatkozásnak hívják. Pillantsunk bele a terminus technicus történetébe!³

2.1. Harris (1951: 14) megnyilatkozás-meghatározását már idéztem az 1.-ben, ezért itt nem ismételem meg. Az ottani megjegyzéseket azonban még kiegészíttem két újabbal: (1) Harris nemcsak azt a lehetőséget engedi meg, hogy egy megnyilatkozás több mondatot foglaljon magában, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy sok megnyilatkozás a mondatnál kisebb egységből, mindössze egy frázisból vagy egy szóból áll. (2) Harris alapján két megnyilatkozásnak kell tekinteni az olyan elhangzó mondatot is, amelynek a közepén a beszélő gondolkodási vagy hezitációs szünetet tart. A gondolkodási vagy hezitációs szüneteket a diskurzusok megnyilatkozásokra tagolása során nem kellene figyelembe venni, hiszen azok a beszélő pillanatnyi kognitív zavarait tükrözik, és sem nyelvi, sem interakciós jelentésük nincsen. Az 1.-ben és az itt felsorolt okok miatt Harris megnyilatkozás fogalmát nem használhatjuk.

2.2. Lyons (1977: 26) először is a *megnyilatkozás* terminus technicus kétértelműségére hívja fel a figyelmet. Az *utterance* egyfelől egy nyelvi viselkedés folyamatát, másfelől e nyelvi viselkedés termékét jelenti.⁴ A megnyilatkozás mint a nyelvi tev-

³ A történeti áttekintésbe csak azokat a meghatározásokat vettem bele, amelyeket valamilyen formában fel tudtam használni saját megnyilatkozás-típus definíciómhoz. A megnyilatkozás-meghatározásokkal kapcsolatos problémákkal egy korábbi dolgozatomban már foglalkoztam ld. Németh T. (1988).

⁴ Hasonlóan kétértelmű a magyar *megnyilatkozás* szó is, de a franciában például két szó különíti el a folyamatot és a folyamat termékét. Az előbbit az *énonciation*, az utóbbit az *énoncé* szó nevezi meg. Az *utterance* két jelentésének megkülönböztetését a szóhoz csatolt *act* (*aktus, cselekedet*), illetve a *product* (*termék*) utótagokkal meg lehetne oldani, az utótagok használata mégsem vált általánossá. A nyelvfilozófiai irodalomban inkább az *utterance-act* értelemben, a nyelvészeti irodalomban inkább az *utterance-product* jelentésben használják utótaggal történő jelentéspontosítás nélkül az *utterance* terminust (Lyons 1977: 26).

kenység folyamata szóban vagy írásban zajlik. A megnyilatkozás mint a nyelvi tevékenység terméke következőképpen szóbeli vagy írásbeli inskripció.⁵ A továbbiakban Lyons kizárólag erre a szóbeli vagy írásbeli inskripcióra alkalmazza a *megnyilatkozás* terminust. Lyons (1977: 26, 622–635) elfogadva Harris megnyilatkozásdefinícióját, a megnyilatkozásokat alapos vizsgálatnak veti alá. A megnyilatkozások jobb jellemzéséhez a rendszermondat (system-sentence), a szövegmondat (text-sentence) és a megnyilatkozás-egység (utterance-unit) fogalmát hívja segítségül. A rendszermondatok absztrakt elméleti konstruktumok, amelyeket egy konkrét nyelv grammatikai szabályai határoznak meg. A szövegmondatok kontextusba helyezett rendszermondatok. A szövegmondatok és a rendszermondatok közötti megfeleléssel Lyons részletesen foglalkozik. A szövegmondatok egy része szóról szóra megegyezik valamelyik rendszermondattal, míg a szövegmondatok más része nem. Nézzük Lyons példáit!

- (1) (a) We arrived late.
(Későn érkeztünk.)
(b) We arrived late.
(Későn érkeztünk.)
(c) So we arrived late.
(Így későn érkeztünk.)

Az (1) (a) egy rendszermondat. Az (1) (b) és (c) pedig két különböző kontextusban elhangzott szövegmondat. (A kontextusok ismertetésétől tekintsünk el!) Az (1) (b) szövegmondat szóról szóra megegyezik az (1) (a) rendszermondattal, az (1) (c) szövegmondat viszont nem, hiszen tartalmazza a *so* (így) kötőszót, amely az (1) (a)-ban nem szerepel. A *so* kötőszó használata a kontextusba helyezettséggel⁶ magyarázható, így kapcsolódik az (1) (c) szövegmondat a már korábban elmondottakhoz. A *so* kötőszó használata nem változtatja meg a mondat grammatikusságát, (1) (c)-nek is teljes és helyes a grammatikai struktúrája. (Az (1) (b) szövegmondatban semmiféle lexikai elem nem utal a kontextusba ágyazottságra, de jelezhetik az előzményekhez

⁵ Az *inszkripció* (*inscription*) műszót a nyelvfilozófiai irodalomból vette át Lyons, ahol a terminus valamilyen fizikai médiumbeli szimbólumsort jelent.

⁶ Mivel a rendszermondatok maximálisan dekontextualizált absztrakt konstruktumok, semmiféle kontextusra utaló elemet nem tartalmazhatnak. Ezért nem fordulhatnak elő Lyons (1977: 632) szerint a rendszermondatokban a *so*-n kívül a *however* (*mindamellet, mégis*), *moreover* (*azonkívül, ráadásul*) és a hozzájuk hasonló, kimondottan kontextusra utaló szavak. Lyons még megjegyzi, hogy vannak olyan szavak is, mint például a *but* (*de*) és az *and* (*és*) kötőszavak, amelyeknek kontextualizáló és nem kontextualizáló használatuk egyaránt lehetséges, ráadásul a két használat között nem is mindig lehet éles különbséget tenni. Természetesen a különbségtévesztés igénye csak a szövegmondatoknál merülhet fel, hiszen a rendszermondatokban per definitionem nem fordulhat elő kontextusra utaló elem.

való kapcsolódást például az intonáció, a ritmika, a különböző nem verbális jelzések stb.)

A harrisi megnyilatkozásdefiníció elfogadásából következően a szövegmondatok lehetnek önállóan megnyilatkozások, vagy képezhetik megnyilatkozások részeit. Más szóval vannak olyan megnyilatkozások, amelyek egyetlen szövegmondatból állnak és vannak olyanok, amelyekben belül több szövegmondat is elkülöníthető. A szegmentálás szempontjából az írásbeli szövegmondatok azonosítása nem okoz különösebb gondot, hiszen a helyesírás szabályainak megfelelően a kezdetüket nagybetűvel jelezzük, a végüket pedig valamilyen mondathatárt jelző központosági jellel. A szóbeli szövegmondatok elhatárolása sokkal nehezebb, kevésbé egyértelmű fogódzók (pl. a prozódiai elemek: hangsúly, intonáció, ritmus stb.) állnak rendelkezésünkre, és közülük egy sem nevezhető – az írásbeli szövegmondatokat záró ponttal, kérdő- és felkiáltójellel szemben – egyértelműen mondathatárt jelző eszköznek. A szóbeli szövegmondatok azonosításában a grammatikai struktúrát is figyelembe kell venni, minthogy a szövegmondatok grammatikailag helyesek, teljesek kell, hogy legyenek.

A grammatikai helyesség és teljesség természetesen nem érvényes a megnyilatkozások egész halmazára, hiszen Lyons (1977: 625) szerint vannak hiányos, teljes grammatikai struktúrával nem rendelkező, vagy egyenesen agrammatikus⁷ megnyilatkozások is. Következésképpen a megnyilatkozások nemcsak szövegmondatokból állhatnak, hanem a szövegmondatoknál kisebb, azokhoz képest hiányos grammatikai struktúrájú egységekből is. A szegmentálás az ilyen egységekből álló megnyilatkozásokon belül a legnehezebb, hiszen itt már a grammatikai struktúrát sem lehet figyelembe venni.

Lyons a megnyilatkozások jellemzéséhez harmadikként a megnyilatkozás-egység fogalmát vezeti be. A megnyilatkozás-egységek a megnyilatkozások önálló illokúciós értékkel (állítás, parancs, kérdés, kérés stb.) rendelkező részei. Logikai szempontból egyszerűek vagy összetettek lehetnek, attól függően, hogy egy egyszerű vagy több összekapcsolt egyszerű propozíciót tartalmaznak-e. Az egyszerű megnyilatkozás-egységeket Lyons az egyszerű rendszermondatokkal hozza kapcsolatba, minthogy az egysze-

---

⁷ Kérdéses, hogy az agrammatikus megnyilatkozások tekinthetők-e egyáltalán megnyilatkozásoknak. Kiefer (1986a: 31) szerint a megnyilatkozásokat a nem megnyilatkozásoktól bizonyos grammatikai strukturális kritériumok alapján választhatjuk el. Így tudunk különbséget tenni például a *Tegnap vártalak*. megnyilatkozás és a *Nagyon sajnálok*. hibás struktúrájú szólánc között. Ugyanakkor a performancijelenségekkel szemben – márpedig a megnyilatkozások azok – nem állíthatjuk követelménynek a grammatikai jóformáltságot. Hétköznapi diskurzusaink tele is vannak nem grammatikus, „hibás” megnyilatkozásokkal, amelyek legtöbbször a kommunikáció lefolyásában semmiféle zavart nem okoznak.

rú megnyilatkozás-egységek egy propozíciót tartalmaznak, az egyszerű (rendszer)mondatok pedig egy propozíciót fejeznek ki.⁸

Ahhoz, hogy lássuk a megnyilatkozás-egység fogalmával kapcsolatos problémákat, tekintsük először a következő példákat!

- (2) Jóska megérkezett.
- (3) (a) Jóska megérkezett.
- (b) Jóska megérkezett?
- (c) Jóska megérkezett!

A (2)-ben a *Jóska megérkezett* propozíciót (p) egy egyszerű rendszermondat fejezi ki. A (3) (a)-(c) három, különböző kontextusban elhangzott szövegmondat, amely ugyanazt a *p* propozíciót tartalmazza. Tegyük föl, hogy a (3) (a)-ban a *p* propozícióhoz az állítás, a (3) (b)-ben a kérdés, a (3) (c)-ben pedig a fenyegetés illokúciós értéke járul. A (3) (a)-(c) szövegmondatok tehát önálló illokúciós értékkel rendelkező, egy propozíciót tartalmazó egyszerű megnyilatkozás-egységek. A (3) (a)-(c) megnyilatkozás-egységekben a *p* propozíció nyelviileg explicit módon fejeződött ki, a kontextusra való támaszkodás nélkül megadható volt.

Felmerül a kérdés, hogyan lehet elemezni Lyons alapján azokat a megnyilatkozásokat, amelyekben nyelviileg explicit módon nem fejeződik ki a propozíciós tartalom. Lássuk a (4)-et!

- (4) Jóska is?

A (4) grammatikailag hiányos, következésképpen sem rendszermondat, sem szövegmondat nem lehet. A (4) egy megnyilatkozás, amelynek az illokúciós értéke kérdés. Nem tudjuk viszont, hogy mi a kérdés propozíciós tartalma. Legyen az (5), (6) és (7) három különböző beszédhelyzet, amelyben a (4) elhangzik.

- (5) A: Gyuri nagyon szereti az édességet.
- B: Jóska is?

---

⁸ Lyons (1977: 141–142) érinti a *propozíció*, a *mondat* és az *állítás* terminusok használatának problémáit. Vannak szerzők, akik a propozíciókat a kijelentő mondatokkal azonosítják, mások az állításokkal, megint mások a kijelentő mondatok jelentésével. Ha a propozíciót a mondat és az állítás fogalmával akarjuk kapcsolatba hozni, akkor azt mondhatjuk például, hogy egy propozíció az, amit egy kijelentő mondat kifejez akkor, amikor ezt a mondatot egy állítás megtételére használjuk. Természetesen egy kijelentő mondat kiejtésével nemcsak állítani lehet, és propozíciós tartalmuk nemcsak az állításoknak van.

- (6) A: Pisti erős legény.
B: Jóska is?
- (7) A: Juli elolvasta a könyvet.
B: Jóska is?

A *Jóska is?* kérdés az (5), (6) és (7) beszédhelyzetekben a (8) (a)-(c)-ben megfogalmazott propozíciókra vonatkozik.

- (8) (a) Jóska (is) nagyon szereti az édességet.
(b) Jóska (is) erős legény.
(c) Jóska (is) elolvasta a könyvet.

Mivel a *Jóska is?* kérdés az (5), (6), (7) beszédhelyzetekben a (8) (a)-(c) egyszerű propozíciókra vonatkozik, Lyons gondolatai jegyében, egyszerű megnyilatkozás-egységként kellene elemezni. Vegyünk egy újabb beszédhelyzetet, a (9)-et, amelyben a *Jóska is?* kérdést megelőző megnyilatkozás legyen egy összetett szövegmondat!

- (9) A: Peti gyakran lemegy esténként futni és sokszor gimnasztikázik is.
B: Jóska is?

A (9)-ben a *Jóska is?* kérdés két összekapcsolt egyszerű propozícióra, a *Jóska (is) gyakran lemegy esténként futni* és a *Jóska (is) sokszor gimnasztikázik* propozíciók konjunkciójára vonatkozik. A (9) beszédhelyzetben tehát a *Jóska is?* kérdés egy összetett propozícióra vonatkozik, következésképpen, Lyonsnek megfelelően, összetett megnyilatkozás-egységnek lehet tekinteni. A B beszélő célja és ezzel együtt megnyilatkozásának az illokúciós értéke az (5), (6), (7) és (9) beszédhelyzetekben nem változik azzal, hogy kérdése hány propozícióra vonatkozik. Nem lehet a *Jóska is?* kérdést kétféleképpen elemezni, egyszer egyszerű, másszor pedig összetett megnyilatkozás-egységnek tekinteni attól függően, hogy egy egyszerű vagy egy összetett propozícióra vonatkozik. Továbbá vannak olyan beszédhelyzetek is, amelyekben egy megnyilatkozás verbális előzmények nélkül hangzik el, propozíciós tartalmára vonatkozóan ezért csak feltevéseink lehetnek. (Ilyenkor nincsenek diskurzuselőzmények, amelyek alapján egészen pontosan meghatározható lenne a beszédített propozíciós tartalma.) Ezt mutatja a (10) (a) és (b).

- (10) (a) A szemüvegem!
(b) Ejha!

Hogyan elemezzük az ilyen megnyilatkozásokat? Milyen propozíciós tartalmat tulajdonítsunk nekik? A beszédaktuselmélet (Searle 1969) az illokúciós aktusok szerkezetét vizsgálva már felhívta a figyelmet arra, hogy nem minden megnyilatkozásnak van (teljes) propozíciós tartalma, illetve hozzátehetjük, hogy verbális kontextus híján nem minden illokúciós aktusnak lehet rekonstruálni a propozíciós tartalmát.

Van még egy probléma a megnyilatkozás-egységgel, amellyel foglalkoznom kell. Mint már említettem, a megnyilatkozás-egység fogalmának jellemzésekor Lyons az önálló illokúciós értékkel való rendelkezést tekinti a megnyilatkozás-egység legfontosabb tulajdonságának. De mit is jelent önálló illokúciós értékkel rendelkezni? Az összetett propozíciót tartalmazó megnyilatkozás-egységek esetében az egész szövegmondathoz rendeljünk egy illokúciós értéket, vagy pedig az összetevők mindegyikéhez külön-külön? Vizsgáljuk meg a következő példákat!

- (11) (a) Jóska elment, de Mari itt maradt.
 (b) Jóska elment. De Mari itt maradt.
 (12) (a) Megeszem a süteményt, vagy kérsz te is?
 (b) Megeszem a süteményt. Vagy kérsz te is?

A (11) (a) egy mellérendelő összetett szövegmondatként a *Jóska elment* (*q*) és a *Mari itt maradt* (*r*) propozíciók konjunkcióját tartalmazza, következésképpen összetett megnyilatkozás-egység, amelynek illokúciós értéke: állítás. A (11) (b)-ben a *q* és az *r* propozíciók két külön szövegmondatba kerültek, két egyszerű megnyilatkozás-egységnek tekintendők, illokúciós értékük: állítás. A *q* és az *r* propozíciók *de* kötőszóval összekapcsolt állítása Lyons alapján a (11) (a)-ban összetett megnyilatkozás-egységet, a (11) (b)-ben pedig két egyszerű megnyilatkozás-egységet eredményez. A beszélő illokúciós célja viszont (11) (a) és (b) esetében nem különbözik egymástól. Vagyis *q* és *r* propozíciók állítása, illetve ezen állítások összekapcsolása nem különbözik egymástól aszerint, hogy egy összetett szövegmondaton belüli összetett megnyilatkozás-egységgel, vagy pedig két külön szövegmondatban helyet foglaló két egyszerű megnyilatkozás-egységgel fejezzük ki őket.

A (12) (a) példában egy szövegmondaton belül két különböző illokúciós aktus, a *Megeszem a süteményt.* állítás és a *Kérsz te is?* kérdés követi egymást. Az állítás propozíciós tartalma a *Megeszem a süteményt* (*s*) propozíció, a kérdés propozíciós tartalma pedig a *Te (is) kérsz süteményt* (*z*) propozíció. Az *s* és a *z* propozíciók *vagy-gyal* történő összekapcsolása egy összetett propozíció, logikai szempontból tehát a (12) (a) összetett megnyilatkozás-egység. De mivel a két propozíciós tartalomhoz eltérő illokúciós érték társul, két külön (egyszerű) megnyilatkozás-egység kell legyenek. Könnyen belátható, hogy a (12) (a) nem lehet – két különböző szempont alapján – egyszerre egyszerű és összetett megnyilatkozás-egység is. A (12) (b)-ben az állítás és

kérdés két különálló szövegmondatban két egyszerű megnyilatkozás-egységként szerepel, kapcsolódásukat a második szövegmondat elején a *vagy* kötőszó jelzi. A (12) (a)-ban és (b)-ben levő megnyilatkozás-egységek illokúciós értéke és összekapcsolódásuk módja között ugyanúgy nincsen különbség, ahogyan nem volt a (11) (a)-(b) esetében sem.

Példáim alapján egyszerű és összetett megnyilatkozás-egységek feltételezése helyett helyesebb lenne azt mondani, még mindig Lyons terminológiájánál maradva, hogy vannak egy megnyilatkozás-egységből és vannak több megnyilatkozás-egységből álló szövegmondatok, a megnyilatkozások egész halmazát tekintve pedig vannak egy megnyilatkozás-egységből, illetve többől építkező megnyilatkozások. Továbbá a megnyilatkozás-egységek számára, az sem szükségszerű, hogy teljes proposíciót tartalmaznak.

A fenti problémákat nem elfeledve és a módosító megjegyzések ellenére, Lyons gondolatai közül figyelemre méltó és felhasználható a megnyilatkozás rendszer-, illetve szövegmondatval való összevetése, valamint a megnyilatkozások és a beszédtekstek kapcsolatba hozása.

2.3. Károly (1980) már nem a harrisi, meglehetősen sok problémát okozó megnyilatkozásfogalmat használja, hanem a megnyilatkozást a mondathoz viszonyítja és a következőképpen határozza meg: „A megnyilatkozás nem egyszerűen mondat, hanem mindenekelőtt: konkrét és kimondott (leírt) mondat, ezenkívül pedig olyan parole (performancia) jelenség, amely egyértelműen nem is azonosítható mindig a mondatnak tartott egységgel.” A mondat és megnyilatkozás megkülönböztetés szinonimájaként Károly a *lyonsi rendszermondat – szövegmondat* elnevezéspárt is használja. A *rendszermondat* és a *mondat* terminusok ugyanazokat a grammatika által definiált objektumokat jelölik, következésképpen minden további nélkül használhatók egymás szinonimáiként. A szövegmondat és a megnyilatkozás azonban nem mindig esik egybe, mert a szövegmondatok a Károly által megnyilatkozásoknak tekintett performanciajelenségeknek csak egy részét fedik le. A megnyilatkozások Károly (1980: 55) szerint ugyanis, nem feltétlenül teljes grammatikai struktúrájúak, hanem lehetnek hiányosak, tagolatlanok vagy egyenesen hibásak. A hiányos struktúrájú, tagolatlan vagy hibás megnyilatkozások pedig a lyonsi értelemben nem tekinthetők szövegmondatnak. Azzal együtt, hogy Károly a mondathoz viszonyítva vezeti be a megnyilatkozás fogalmát, figyelmet érdemel az idézett definíció azon részlete is, amely szerint a megnyilatkozás nem szükségszerűen áll kapcsolatban a mondattal. Gondoljunk csak például az egyetlenegy indulatszóból álló megnyilatkozásokra, amelyeket – mint később látni fogjuk – egyáltalán nem tudunk a mondatokkal összefüggésbe hozni.

2.4. Az eddig tárgyalt megnyilatkozás definíciók a konkrét beszédhelyzetekben elhangzott, empirikusan megfigyelhető megnyilatkozásokat, amelyeket a továbbiakban megnyilatkozás-példányoknak hívunk, próbálták meghatározni. Ha eltekintünk a különböző nyelvhasználati formák konkrét szituációitól, azaz a nyelvhasználóknak, a nyelv-

használat idejének, a kontextusnak stb. mint változóknak a kitöltésétől, akkor egy magasabb absztrakciós szinten megnyilatkozás-típusokról beszélhetünk (vö. Kiefer 1986a: 12). A következőkben a megnyilatkozás-típus meghatározásával foglalkozunk.

3. A megnyilatkozás-típus definíciója

Mielőtt megadnám a megnyilatkozás-típus definícióját, röviden felvázolom a meghatározáshoz felhasználandó ismereteket. Chomsky (1977: 3) a kompetencia–performancia distinkciót kiegészítve grammatikai kompetencia–pragmatikai kompetencia–performancia hármáról beszél. A grammatikai kompetencia egy nyelv tudása, amelyet egy generatív grammatikával lehet modellálni. A generatív grammatika a nyelv jóllformált mondatait generálja, így a mondatokat a grammatikai kompetencia egységeinek tekinthetjük. A pragmatikai kompetencia a nyelvtudás bizonyos emberi célok elérésére való használatának az általános képessége, a performancia pedig a nyelvtudás konkrét szituációkban történő használata. Ha a kommunikációt és a nyelvhasználatot összevetjük, akkor azt látjuk, hogy a kettő nem azonosítható egymással. Egyfelől nemcsak kommunikatív nyelvhasználat létezik (vö. Németh T. 1990), másfelől pedig kommunikálni sem csak a természetes nyelv segítségével lehet. A különböző nyelvhasználati formák mögött azonban mindig a pragmatikai kompetenciát fedezhetjük fel. A 2.4.-ben a megnyilatkozás-típus fogalmának a bevezetésénél eltekintettünk a nyelvhasználat konkrét szituációtól, a megnyilatkozás-típusokat következőképpen a pragmatikai kompetencia egységeinek tarthatjuk. Amikor a megnyilatkozás-típusokat az egyes nyelvhasználati formák konkrét szituációiban használjuk, akkor megnyilatkozás-példányokat kapunk. A performanciakutatásoknak, így a diskurzus-, illetve a konverzáció-elemzéseknek, megnyilatkozás-példányokkal kell dolgozniuk. Ugyanakkor a diskurzuselemzésekben ismerni kell a megnyilatkozás-példányok közös lényegi jegyeit, amelyeket legjobban a konkrét szituációtól elvonatkoztatva lehet megfogalmazni, azaz a performancia megnyilatkozás-példányainak az elemzéséhez a megnyilatkozás-típus definíciójából érdemes kiindulni.

A megnyilatkozás-típust a pragmatikai kompetencia egységeként a következőképpen definiálom:

$$(13) \quad u_t = (\text{ins } (pu, c, p, t))$$

Egy u_t megnyilatkozás-típus egy olyan *ins* inskripció, amelyhez egy p személy egy t időpontban egy c kontextusra nézve egy pu pragmatikai egységet rendel. A (13)-ban az *ins* inskripció jelzi, hogy a megnyilatkozás szó két jelentése közül az u_t a produktum jelentésre vonatkozik. A p személy megnevezés pedig arra utal, hogy a definíció semleges a megnyilatkozás-típus produkciójára vagy interpretációjára nézve. Ha a p személy produkálja a megnyilatkozás-típust, akkor a definíció szerint az u_t

megnyilatkozás-típus egy olyan *ins* inskripció, amelyet a *p* személy a *c* kontextusra nézve a *t* időpontban *pu* pragmatikai egységként használ. Ha a *p* személy interpretálja a megnyilatkozás-típust, akkor pedig az *u*, megnyilatkozás-típus egy olyan *ins* inskripció, amelyet a *p* személy a *c* kontextusra nézve a *t* időpontban *pu* pragmatikai egységként interpretál.

A megnyilatkozás-típus a nyelv használatának az egysége, következésképpen mind nyelvi, mind használati oldalát jellemeznünk kell. A megnyilatkozás-típus nyelvi oldalának leírását célszerű a grammatika által generált jóformált mondatok segítségével elvégezni. A megnyilatkozás-típusok a mondattal való egybevetés eredményeképpen alapvetően két csoportra bonthatók: a mondattal kapcsolatba hozható és a mondattal kapcsolatba nem hozható megnyilatkozás-típusokra. A mondattal való kapcsolatba hozhatóság tulajdonképpen azt jelenti, hogy a megnyilatkozás-típus nyelvi megformáltságát tekintve olyan, mint egy mondat vagy a mondatnak valamelyik szintaktikai összetevője. A mondattal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típusoknak mindig van valamilyen *ls* nyelvi struktúrájuk, amely a grammatika fonológiai, szintaktikai, szemantikai szabályaival jellemezhető. A mondattal kapcsolatba nem hozható megnyilatkozás-típusok mindössze egyetlenegy olyan *le_{ind}* lexikai egységből állnak, amely szintaktikai összetevőként nem helyezhető bele a mondatba.

A megnyilatkozás-típusok használati oldalát tekintve pedig azt mondhatjuk, hogy a megnyilatkozás-típusok a *c* kontextusban mindig valamilyen *pf* pragmatikai funkcióval rendelkeznek. A *pragmatikai funkció* terminus a megnyilatkozás-típusok által „közvetített” nyelvhasználati jelentések összességét jelöli, vagyis azokat a célokat, amelyek elérése érdekében a megnyilatkozás-típusokat használjuk. A fentieket figyelembe véve egy *pu* pragmatikai egység (14)-ként definiálható:

$$(14) \quad pu = (\{ \begin{matrix} ls \\ le_{ind} \end{matrix} \}, pf)$$

A megnyilatkozás-típusok jellemzésénél még a kontextusról kell bővebben szót ejtenünk. A kontextusnak két összetevője van: az egyik a *c_{fiz}* fizikai kontextus, a másik pedig a *c_{kogn}* kognitív kontextus.⁹

$$(15) \quad c = (c_{fiz}, c_{kogn})$$

⁹ A fizikai és kognitív kontextus megkülönböztetés hasonló a Sperber–Wilson (1986: 38–39) által használt fizikai és kognitív környezet (physical and cognitive environment) fogalompárhoz.

A fizikai kontextusba a különböző nyelvhasználati formák külső körülményei (többek között a diskurzuselőzmények mint inskripciók) tartoznak bele. A kognitív kontextust pedig a megnyilatkozás-típust használó/interpretáló p személy fejében az adott megnyilatkozás-típus használata/interpretálása előtt reprezentálódott feltevések halmaza alkotja. A feltevések között a p személy jövőről alkotott elképzelései, tudományos hipotézisei, vallási hiedelmei stb. éppúgy helyet kapnak, mint a reális világ tényei (vö. Sperber – Wilson 1986: 2). A feltevések reprezentálódásához a p személy fejében különböző kognitív képességeknek kell működniük. Fodor (1983) szerint az emberi elmét felépítő rendszerek, így az emberi elme kognitív képességei is, kétfélek lehetnek: perifériásak (más szóval perceptuálisak), illetve centrálisak. A perifériás képességek a különböző érzékelési folyamatokon keresztül közvetlenül kapcsolatban vannak a külvilággal. A perifériás rendszerek veszik és dolgozzák fel a látási, hallási, szaglási, nyelvi stb. érzékelésből származó információkat. Minden percepció rendszernek megvan a maga saját feldolgozási eljárása és reprezentációs formája. Mielőtt a centrális képességek működésbe léphetnének a percepcióból származó információkon, azelőtt ezeket a különböző, ún. alacsonyabb szintű szenzoros reprezentációkat át kell alakítani magasabb szintű, ún. konceptuális reprezentációkká. A centrális folyamatok – mint például a következtetések (vö. Sperber – Wilson 1986: 43) – ugyanis nem tartanak közvetlen kapcsolatot a külvilággal, hanem egyrészt a percepció által felvett és feldolgozott információkból származó konceptuális reprezentációkkal, másrészt pedig a már régebb óta meglévő konceptuális reprezentációkkal dolgoznak.¹⁰

A kontextus tárgyalása után a (14)-et és a (15)-öt a (13)-ba behelyettesítve a megnyilatkozás-típus alábbi definícióját kapjuk.

$$(16) \quad u_t = (\text{ins}((l_{c_{ind}}^{ls}, pf), (c_{fiz}, c_{kogn}), p, t))$$

A (16) szerint tehát egy u_t megnyilatkozás-típus egy olyan *ins* inskripció, amelyhez egy p személy az inskripció c_{fiz} fizikai kontextusára és saját c_{kogn} kognitív kontextusára támaszkodva egy t időpontban egy *pf* pragmatikai funkcióval rendelkező *ls* nyelvi struktúrát vagy l_{ind} lexikai egységet rendel.

Az így definiált megnyilatkozás-típusokat az egyes konkrét nyelvhasználati formáknak megfelelően aztán tovább kell jellemeznünk. A megnyilatkozás-típusok konkrét nyelvhasználati formába való helyezése természetesen azonban nem jelenti azt, hogy kilépünk a pragmatikai kompetencia értelmezési tartományából és átlépünk a

¹⁰ Ezek a régebb óta meglévő konceptuális reprezentációk is két úton keletkezhetnek: vagy percepcióból származnak, vagy pedig más konceptuális reprezentációkból maguk a centrális folyamatok hozták őket létre.

performancia területére. Mindaddig, amíg nincsen szó a nyelvhasználat konkrét szituációról, például a kommunikatív nyelvhasználati forma konkrét beszédhelyzeteiről, nem performancia, hanem pragmatikai jelenségeket vizsgálunk, vagyis továbbra is megnyilatkozás-típusokat és nem megnyilatkozás-példányokat elemzünk.

4. A megnyilatkozás-típus a kommunikatív nyelvhasználati formában

A megnyilatkozás-típusoknak a kommunikatív nyelvhasználati forma keretében történő jellemzéséhez legyen kiinduló pontunk a (16). Az *ins* inskripció, a *p* személy és a *t* időpont kommunikatív nyelvhasználatbeli leírása nagyon röviden megadható. Az *ins* inskripció a különböző kommunikációs helyzetekben a *p* személy által a *t* időpontban szóban vagy írásban produkálható/interpretálható azon fizikai eseményt jelöli, amely a produkció/interpretáció *c* kontextusára támaszkodva *pf* pragmatikai funkcióval rendelkező *ls* nyelvi struktúrának vagy *le_{ind}* lexikai egységnek tekintendő. A *p* a kommunikációban résztvevő személyeket nevezi meg: az inskripció produkciója esetén a kommunikátort, az inskripció interpretációja esetén pedig az interpretátort. A kommunikációban résztvevő személyek, természetesen, a kommunikáció menetének megfelelően hol kommunikátorok, hol pedig interpretátorok. A *t* időpont pedig a kommunikáció folyamán az inskripció *p* személy általi produkciójának vagy interpretációjának az időpontját adja meg.

Részletesebb kifejtést igényel viszont a megnyilatkozás-típusok nyelvi jellemzése, pragmatikai funkciójuk bemutatása, valamint kontextusuk leírása. Kezdjük a kontextus tárgyalásával!

4.1. A megnyilatkozás-típusok kontextusa a kommunikatív nyelvhasználatban

A különböző nyelvhasználati formák kontextusainak egymástól való elkülönítését a *c* megfelelő indexekkel való kiegészítésével jelölhetjük. A kommunikatív nyelvhasználatra utaló index legyen a *komm*, a kommunikatív nyelvhasználatbeli megnyilatkozás-típusok kontextusa következésképpen a továbbiakban c_{komm} -ként jelölendő.

$$(17) \quad c_{komm} = (c_{fiz\ komm}, c_{kogn\ komm})$$

A $c_{fiz\ komm}$ fizikai kontextusba a kommunikációs helyzet jegyei tartoznak, a kommunikátor és a kommunikációs partner kategóriája, szociális státusuk és szerepeik, egymáshoz való viszonyuk. Általánosan fogalmazva minden olyan külső körülmény beletartozik a $c_{fiz\ komm}$ -ba, amely befolyásolta/ befolyásolhatja a megnyilatkozás-típus produkcióját vagy interpretációját. Egy *t* időpontbeli megnyilatkozás-típust megelőzően produkált/interpretált megnyilatkozás-típus mint fizikai esemény a *t*-beli megnyilat-

kozás-típus fizikai kontextusának részét képezi, a belőle származó információk pedig a kognitív kontextusban, a kommunikátor/interpretátor fejében reprezentálódott feltevések között vannak jelen. A kommunikatív nyelvhasználatban minden egyes újabb megnyilatkozás-típus produkálása/interpretálása újabb és újabb (fizikai és kognitív) kontextusoknak megfelelően történik. Tekintsük a következő példákat és képzeljük magunkat az interpretátor helyébe!

- (18) (a) Tegnap este moziban voltunk.
 (b) Bár Jóskának tetszett a film, mi Katival mégis otthagytuk és inkább lementünk a klubba.
 (c) Tíz órakor Jóska is utánunk jött, és az est hátralevő részét együtt töltöttük.

Az index-szaporítás elkerülése érdekében eltekintve a fizikai és kognitív kontextusok rövidítésétől, legyen a (18) (a) kontextusa c_{komm1} , a (18) (b) kontextusa c_{komm2} , a (18) (c) kontextusa pedig c_{komm3} . A c_{komm1} kontextus részletes ismertetésére nincsen szükség annak bemutatásához, hogy a (18) (b) és (c) megnyilatkozás-típusok kontextusa hogyan módosul c_{komm1} -hez képest. A (18) (a) megnyilatkozás-típus mint inskripció a c_{komm2} fizikai kontextusának része (sok minden mással együtt), míg a belőle származó információ, például a (19) feltevés, a c_{komm2} kognitív kontextusát gyarapítja.

- (19) A kommunikátor tegnap este barátaival vagy ismerőseivel moziban volt.

A (18) (c) megnyilatkozás-típus fizikai kontextusa tovább bővül az előzőekhez képest, hiszen c_{komm1} és c_{komm2} fizikai kontextusán kívül magában foglalja a (18) (b) megnyilatkozás-típust mint fizikai eseményt is. A (18) (b) megnyilatkozás-típusból feldolgozott információk pedig a (18) (c) kognitív kontextusát gyarapítják, például (20) (a)-(e)-ként.

- (20) (a) Jóskának tetszett a film.
 (b) A kommunikátornak és Katinak nem tetszett a film.
 (c) A kommunikátor és Kati nem nézték végig a filmet.
 (d) A kommunikátor és Kati filmnézés helyett lementek a klubba.
 (e) Jóska nem hagyta ott a filmet.

Ha a (18) (c) megnyilatkozás-típust is követi még egy újabb megnyilatkozás-típus, akkor az új megnyilatkozás-típusnak a kontextusa tartalmazni fogja c_{komm3} -t, valamint a (18) (c)-t mint fizikai eseményt és az interpretáció során belőle nyert információkat is, például a (21) (a)-(c) feltevéseket.

- (21) (a) A filmnek tíz órákor lett vége.
 (b) A film után Jóska is lement a klubba.
 (c) Tíz óra után Jóska, a kommunikátor és Kati együtt voltak a klubban.

A megnyilatkozás-típusok kognitív kontextusáról az interpretátor kognitív képességeinek figyelembevétele nélkül nem lehet beszélni. A verbális kommunikációban a megnyilatkozás-típusok kognitív kontextusát az interpretátor a dekódolási és következtetési folyamatok segítségével szerzett információkból építi fel. A dekódolási és következtetési folyamatok mind-mind kognitív képességek működései. A dekódolási folyamatok a külvilágból (egy másik személytől) származó nyelvi ingerek felvételével és feldolgozásával foglalkoznak, következőképpen perifériásak. A következtetések ezzel szemben nem közvetlenül a külvilágból származó ingerekkel dolgoznak, hanem a dekódolásból és a többi percepció formából származó, konceptuális reprezentációkká átalakított információkon működnek, tehát centrálisak. Az interpretátor dekódolási és következtetési képességeinek jó működése azonban önmagában még mindig nem elegendő a sikeres kommunikációhoz, szükség van arra is, hogy az interpretátornak legyenek a kommunikátoréhoz hasonló feltevései.¹¹ Ha a kommunikátornak és partnerének nincsenek közös feltevései, akkor a kommunikáció csakis sikertelen lehet. Gondoljunk például arra az esetre, amikor egy-egy óra után a hallgatók megkérlik a tanárt, hogy másképpen magyarázza el az anyagot, mert nem tudták megérteni. A jó tanár pedig mielőtt újból nekifog magyarázni, meggyőződik arról, hogy a hallgatók rendelkeznek-e egyáltalán az anyag elsajátításához szükséges előismeretekkel, azaz megvannak-e a fejükben a tanár által feltételezett, a sikeres kommunikáció lehetőségét biztosító feltevések. Ha megvannak ezek a feltevések, akkor vagy a tanár magyarázott rosszul, vagy a hallgatók nem tudták megfelelően működtetni kognitív képességeiket. Ha viszont a hallgatók fejében nincsenek meg a megértéshez szükséges feltevések, akkor hiába is tudnák a hallgatók jól működtetni kognitív képességeiket. Ez utóbbi esetben a tanárnak nem egyszerűen másképpen kell elmagyaráznia az anyagot, hanem először is meg kell tanítania a hiányzó ismereteket, hogy így biztosítsa az új anyag elsajátításához szükséges feltevéseket.

A kontextus fogalmának körbejárása után térjünk át a megnyilatkozás-típusok nyelvi jellemzésére!

---

¹¹ A kommunikációban résztvevők felek közös feltevéseit szokás még közös háttérismeretnek, közös tudásnak, társalgási univerzumnak stb. is nevezni.

4.2. A megnyilatkozás-típusok nyelvi jellemzése a kommunikatív nyelvhasználatban

A megnyilatkozás-típusokat a mondattal való egybevetetőség szempontjából a kommunikatív nyelvhasználatban is két csoportra lehet bontani: a mondattal kapcsolatba hozható, illetve a mondattal kapcsolatba nem hozható megnyilatkozás-típusokra. Az előbbieket mindig rendelkeznek valamilyen *ls* nyelvi struktúrával, míg az utóbbiak mindössze egyetlenegy *le_{ind}* lexikai egységből állnak.

4.2.1. A mondatokkal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típusok nyelvi formája első közelítésben háromféle lehet: (A) a megnyilatkozás-típus szintaktikai szerkezete és lexikai állománya teljes egészében megegyezik valamelyik jólformált mondatéval, (B) a megnyilatkozás-típusban a mondathoz képest a nyelvhasználatra utaló, lexikálisan is megjelenő plusz elem található és (C) a megnyilatkozás-típus a jólformált mondatok szintaktikai szerkezetét alapul véve hiányosnak minősül.

Az (A) esetében triviális, hogy a megnyilatkozás-típusban lexikalizált módon semmiféle elem nem utal a nyelvhasználatra, vagyis arra, hogy nem mondattal, hanem megnyilatkozás-típussal van dolgunk. Ezek a megnyilatkozás-típusok mondatformájúak.

A (B) lehetőségre Lyons (1977: 632) és Károly (1980: 55) hívta fel a figyelmet. Tekintsük a következő példákat!

- (22) (a) Unalmas állandóan egyedül lenni, bár kétségtelen, hogy az alkotómunkának kedvez az egyedüllét.
 (b) *Egyébként* unalmas állandóan egyedül lenni, bár kétségtelen, hogy az alkotómunkának kedvez az egyedüllét.
- (23) (a) Kérsz egy szelet tortát?
 (b) *Vagy* mégis kérsz egy szelet tortát?

Szemben a (22)-(23) (a)-val a (22)-(23) (b) kifejezetten a nyelvhasználatra utaló, pragmatikai szereppel rendelkező kötőszót tartalmaz. Konkrét beszédhelyzetbe helyezve e megnyilatkozás-típusokat, világossá válik az *egyébként* és a *vagy* kötőszók diskurzuselőzményekhez kapcsoló szerepe.

- (24) A: Hogy haladsz a munkáddal?
 B: Hát elég lassan. Pedig igazán nem zavar senki sem, a férjem reggel elmegy hazulról és csak este jön haza. *Egyébként* unalmas állandóan egyedül lenni, bár kétségtelen, hogy az alkotómunkának kedvez az egyedüllét.
- (25) Hallottam, hogy még mindig fogyókúrázol. Nem is nagyon kínállak sütivel. *Vagy* mégis kérsz egy szelet tortát?

A fenti példák alapján tehát a (B)-nek megfelelő nyelvi megformáltságú megnyilatkozás-típusok mondatlathoz kapcsolatba hozhatók, de nem mondatformájú megnyilatkozás-típusok.

A (C) szerint vannak olyan megnyilatkozás-típusok, amelyek a jólformált mondatok szintaktikai struktúráját alapul véve hiányosnak minősülnek. A *megnyilatkozás* terminus technicus különböző értelmezéseinek áttekintésekor a 2.-ben láthattuk, hogy a megnyilatkozások mondatlathoz viszonyított hiányosságának lehetősége közismert a szakirodalomban. Már Harris (1951: 14) számol azzal, hogy sok megnyilatkozás a mondatnál kisebb egységekből, mindössze egy szó szerkezetből vagy egyetlenegy szóból áll. Lyons (1977: 625) szerint is vannak hiányos, teljes grammatikai struktúrával nem rendelkező megnyilatkozások – amelyek Lyons terminológiáját használva – semmiképpen sem lehetnek szövegmondatok. Károly (1980: 55) a megnyilatkozások és a mondatok struktúrájának egybevetésekor szintén beszél hiányos megnyilatkozásokról, a hiányos megnyilatkozások egyik legfőbb ismérvének a mondatlathoz való egyértelmű visszavezethetőséget tartván.¹² A mondatlathoz való visszavezethetőség az a tulajdonság, amely alapján elkülönülnek egymástól a hiányos és a tagolatlanok nevezett megnyilatkozások. Károly (1980: 57–59) szerint tagolatlanok, azaz nem vezethetők vissza mondatlathoz a megszólítások, a mondatlathozból (indulatszóból, felelő- és tagadatszóból) álló megnyilatkozások, az érzelemmel ejtett „egyszavas” megnyilatkozások, valamint a társadalmi érintkezés közben kialakult egy-egy nyelvközösségen belül határozott kommunikatív szerepet betöltő, de tagolt formát nem mutató megnyilatkozások (köszönésformulák, üdvözlő- és búcsúformák stb.). A mondatlathozból, a köszönésformulákból, az üdvözlő és búcsúformákból álló megnyilatkozásokat valóban nem lehet a mondatlathozhoz kapcsolatba hozni, hiszen ezek szintaktikai összetevőkként nem fordulhatnak elő a jólformált mondatok szerkezetében. Az ilyen megnyilatkozásokat következőképpen nem is itt, hanem az egyetlen *le_{ind}* lexikai egységből álló megnyilatkozás-típusok tárgyalásánál kell figyelembe venni. A Károly által szintén a tagolatlan megnyilatkozások közé sorolt érzelemmel ejtett „egyszavas” megnyilatkozások azonban eltérően viselkednek a mondatlathozhoz kapcsolatba nem hozható megnyilatkozásoktól. Vizsgáljuk meg Károly példáit!

- (26) (a) A táskám! (Ottfelejtettem valahol.)
 (b) A kalapom! (Elfújta a szél.)
 (c) A szívem! (Fáj.)
 (d) Gólya! (Ott van a háztetőn.)

¹² Károly nézeteinek tárgyalásakor, illetve ezen keresztül saját elképzelésem felvázolásakor a terminológia keveredésének elkerülése érdekében a Károly által használt *megnyilatkozás* terminust alkalmazom, de természetesen megállapításaim a megnyilatkozás-típusra is mindenben érvényesek.

Tekintsük először a (26) (a)-(c)-t! Ezek a megnyilatkozások nem egy-egy szóból állnak, hanem egy-egy főnévi (vagy a legújabb terminológia szerint determináns) csoportból, amely egy névelőből és egy esetragos főnévből épül fel. Ezek a főnévi csoportok nem idiómák, ezért a lexikonban nem egyetlen szótári tételt alkotnak, hanem külön egységként szerepelnek a névelők és külön egységként, nem esetragozott formában a főnevek. A lexikonbeli névelőkből és főnevekből a főnévi csoportok létrehozása egy-egy mondat generálása során, a grammatika szintaktikai komponensében történik (akárcsak az esetadás). Az idézett főnévi csoportok tehát a mondat szerkezetének összetevői, önmagukban azonban nem mondatok, hiányoznak még mellőlük a mondat jólformáltságához szükséges más összetevők. Az itt elmondottak alapján az ilyen főnévi csoportból álló megnyilatkozások nagyon is kapcsolatba hozhatók a mondatokkal, következésképpen nem lehet tagolatlanoknak tartani őket. De mivel teljes grammatikai struktúrájuk nincsen, ezért a hiányos megnyilatkozások közé sorolandók. Hangozzék el például a (26) (a) megnyilatkozás egy a villamosról éppen leszállni készülő idősebb hölgy szájából, aki rémülten keresi a táskáját. Ebben a helyzetben a (26) (a) az adott c_{komm} kontextus ismeretében akár többféleképpen is kiegészíthető. Ezt mutatja a (27) (a) -(d).

- (27) (a) Ellopták a táskám!
 (b) Nem találom a táskám!
 (c) Elvesztettem a táskám!
 (d) Ottfelejtettem valahol a táskám!

Hasonlóan: a (26) (b)-(c)-hez is könnyen lehet találni olyan c_{komm} kontextust, amelyben egyszerre több mondattal lehet kapcsolatba hozni a szóban forgó megnyilatkozásokat. A többféle kiegészítési lehetőség azt a gondolatot veti fel, hogy a hiányos struktúrájú megnyilatkozások egy adott kontextusban nem feltétlenül csak egy jólformált mondattal hozhatók kapcsolatba. Ugyanakkor vannak olyan megnyilatkozások is, amelyek verbális előzményeik miatt csak egyetlen mondattal hozhatók kapcsolatba. Tekintsük a Károly egy korábbi tanulmányában (1962: 56–60) szereplő hiányos mondatokat. Ez utóbbi munkában Károly még nem használta a mondat–megnyilatkozás megkülönböztetést, de a *hiányos mondat* terminus teljes egészében megfelel a Károly (1980) által is használt *hiányos megnyilatkozás* műszónak.

- (28) (a) Hol jártál?
 (b) A kertben.
- (29) (a) Hol a vizünk?
 (b) A fa alatt.

- (30) (a) Elmész?
 (b) A borbélyhoz.

A (28)-at kivéve Károly nem adja meg a kiegészített mondatokat, de a kérdések ismeretében könnyen és egyértelműen kiegészíthetjük a (29) és (30) megnyilatkozásokat is. A (28)-ban a kérdésre adott választ Károly a *Kerben jártam.* mondatra egészíti ki, ehhez hasonlóan a (29) (b)-t *A fa alatt van a vizünk.* mondatra, a (30) (b)-t pedig *A borbélyhoz megyek.* mondatra egészíthetjük ki. A (27) (a)-(c) és a (28)-(30) példák alapján látszik, hogy egyes hiányos megnyilatkozások többféleképpen is kiegészíthetők mondatokká (természetesen ezzel nem akarom azt állítani, hogy a verbális kommunikációban az interpretátor kapcsolatba is hozza több mondattal az elhangzott hiányos megnyilatkozásokat¹³); míg mások csak egyféleképpen. E példák alapján a hiányos megnyilatkozásoknál nem szabad kritériumnak tartani azt, hogy hány mondattal hozható kapcsolatba az adott megnyilatkozás.

Visszatérve Károly (1980: 57) példáihoz, szólnom kell még a (26) (d)-ről. A (26) (d) bár valóban csak egyetlen szóból áll, mégis kapcsolatba hozható a mondatokkal. A magyar nyelv grammatikájának szabályai minden további nélkül megengedik, hogy egy főnévi csoport egyetlenegy főnévből álljon, ami azt jelenti, hogy vannak olyan magyar mondatok, amelyekben determináns nélküli főnév előfordulhat szintaktikai összetevőként. Ebből pedig már következik, hogy az egyetlenegy főnévből álló megnyilatkozások is kapcsolatba hozhatók a mondatokkal, tehát a (26) (d) is hiányos struktúrájú megnyilatkozás. Képzeld el a következő helyzetet! Egy kora tavaszi napon a szülők sétálni mennek gyerekeikkel, és közben arról mesélnék nekik, hogy nemsokára visszatérnek a költöző madarak. Ekkor a gyerekek felfelé mutatva boldogan kiáltják: *Gólya!* A szülők a mutatott irányba nézve szintén észreveszik az egyik háztető kéményén álló madarat, és a leírt *c_{komm}* kontextusra támaszkodva kiegészítik gyerekeik hiányos megnyilatkozását például a *Gólya van a háztetőn!* teljes grammatikai struktúrájú mondatra.

Károly (1980: 58) a hiányos és tagolatlan megnyilatkozásokon kívül beszél még „nem pontosan tagolt” megnyilatkozásokról is (vö. (31)–(34)).

- (31) Kávét! (Egy büfében.)
 (32) Kettőt Miskolcig! (Vasúti pénztárnál.)
 (33) A jobb sarokba! (A sportpályán.)
 (34) Egy kilót? (A piacon.)

¹³ A beszédértés során a megnyilatkozásoknak mondatokra történő visszavezetésének szükségességét egyes szerzők erősen megkérdőjelelik. Erre vonatkozóan ld. Taylor–Cameron (1987), illetve M. Toolanek erről a műről készített recenzióját (Toolan 1989).

A (31)–(34) megnyilatkozásokat Károly a hiányos és a tagolatlan megnyilatkozások közötti átmenetnek érzi, mert ezeket a megnyilatkozásokat ki lehet ugyan egészíteni a szituációból, de nem pontosan egyértelműen, vagyis többféleképpen. Az előbb már sikerült igazolni, hogy a hiányos megnyilatkozások esetében nincs értelme feltételezni az egyértelmű kiegészíthetőséget, következésképpen többféleképpen kiegészíthető „nem pontosan tagolt” megnyilatkozásokról sincs értelme beszélni. Ez utóbbiak valamennyien a hiányos megnyilatkozások közé tartoznak.

Összefoglalva a mondatok és megnyilatkozás-típusok összevetésének (C) esetéről írottakat, a hiányos megnyilatkozás-típusokról – függetlenül attól, hogy egy vagy több szóból állnak – azt mondhatom, hogy egy c_{komm} kontextusban mindig kapcsolatba hozhatók jólformált mondatokkal (nem kritérium, hogy hányal). Ennek az az oka, hogy nyelvi szerkezetük a jólformált mondatok szintaktikai szerkezetében összetevőként megjelenhet. De mivel a mondatokéhoz hasonló teljes szerkezetük nincsen, ezek a megnyilatkozás-típusok sem mondatformájúak.

4.2.2. Eddig a mondatral kapcsolatba hozható, valamely *ls* nyelvi struktúrával rendelkező megnyilatkozás-típusokról volt szó. Foglalkozunk most az *le_{ind}* lexikai egységből álló megnyilatkozás-típusokkal! Olyan megnyilatkozás-típusokról kell most beszélnünk, amelyek nyelvi formája összetevőként nem foglalhat helyet a mondatok szintaktikai szerkezetében, ugyanakkor a megnyilatkozás-típusokban pragmatikai funkciók ellátására kiválóan alkalmas. Az egyetlen indulatszavas megnyilatkozás-típusok az egyik legmarkánsabb példái a szóban forgó esetnek. (Ezért is tettem az *le* mellé éppen az *ind* indexet.) Az indulatszó közös megnevezéssel illetem a Kelemen (1970), Károly (1980: 57–58) által az ún. mondatszók csoportjába sorolt lexémákat: a különböző érzelem- (*Ah!*; *Tyű!*; *Jaj!*; *Juj!*) és akaratkifejező (*Csitt!*; *Pszti!*; *Na!*; *Hé!*) indulatszavakat, a hangutánzó és hangulatfestő szavakat (*Kuc-kuc.*; *Zutty.*; *Hapci.*), a kérdő és felelő szavakat (*He?*; *Na?*; *Igen.*; *Nem.*), az üdvözlő és búcsúzó köszönésformulákat (*Szia!*; *Szervusz!*; *Helló!*) stb. A *mondatszó* műszó helyett én inkább az *indulatszó* terminust használom. (Ennek megvan a maga hagyománya a nyelvtanírói gyakorlatban, vö. Kelemen 1970, 16–20.) Ugyanis az indulatszavakat nem lehet a mondatba szintaktikai összetevőként beletenni, ami azt jelenti, hogy az egyetlenegy indulatszóból álló megnyilatkozás-típus nyelvi formája nem hozható kapcsolatba a mondatral, következésképpen nem szerencsés a *mondatszó* elnevezésben a *mondat* előtag.

Az indulatszavakra jellemző, hogy nincsen jól meghatározható szemantikai jelentésük, pragmatikai funkciójuk az elsődleges (Kiefer 1986b: 23). Az egyetlen indulatszóból álló megnyilatkozás-típusoknál így nyelvi jelentésről nem nagyon beszélhetünk. Pragmatikai funkciójuk meghatározásánál is kizárólag az adott c_{komm} kontextusra támaszkodhatunk. Nem hozhatók a mondatral kapcsolatba az indulatszó értékkel használt idiomatikus kifejezések sem, mint például *Az iskoláját!*; *A pokolba!*; *A francba!* stb. kellemetlenséget, bosszúságot kifejező megnyilatkozás-típusok. Bár ezeknek az

idiomatikus kifejezéseknek van ugyan valamilyen belső szerkezetük, de ezt nem a grammatika hozza létre, hanem ezek a kifejezések ilyen formában – egy szótári tételként – szerepelnek a lexikonban. A mondatban tehát szintaktikai összetevők nem lehetnek, szemantikai jelentésük sem nagyon van, ezeknek is pragmatikai funkciójuk az elsődleges.

Persze vannak olyan megnyilatkozás-típusok, amelyekben nem egyedüli elemként fordulnak elő az indulatszavak és az indulatszó értékű idiómák. Tekintsük a következő példákat!

- (35) Jé, milyen szép szemed van!
 (36) Az iskoláját, de meleg van!

A (35)-(36)-ben a *jé*, és az *iskoláját* nem strukturális egységként kapcsolódik az utána következő részekhez (vö. Mel'čuk 1974: 443–444; Pete 1986: 47–48), elhagyható anélkül, hogy a megnyilatkozás-típusok nyelvi szerkezete sérülne. Sőt tulajdonképpen a (35)-(36) pragmatikai funkciója sem szenved csorbát. Minden magyarázat nélkül belátható, hogy a *Milyen szép szemed van!* és a *De meleg van!* megnyilatkozás-típusok ugyanazokban a kontextusokban, mint amelyekben a (35)-(36) előfordulhat, ugyanazt a pragmatikai funkciót látják el, mint amit a (35)-(36) ellátott. A fentebbi felvetésre tehát azt lehet válaszolni, hogy az indulatszavak és az indulatszó értékű idiómák bár csatlakozhatnak más megnyilatkozás-típusokhoz, ez a csatlakozás semmi esetre sem szintaktikai kapcsolódás. Másképpen: nem arról van szó, hogy egy másik megnyilatkozás-típus nyelvi szerkezetébe tesszük bele ezeket az elemeket, hanem egy „hozzáadó” kapcsolással csatlakoztatjuk az adott megnyilatkozás-típushoz őket.

4.3. A megnyilatkozás-típusok pragmatikai funkciója a kommunikatív nyelvhasználatban

A pragmatikai funkció a kommunikatív nyelvhasználati formában a megnyilatkozás-típusok nyelvhasználati, kommunikációs funkcióinak az összességét jelöli.¹⁴

- (37) $pf = (f_{iii}, f_{ip}, f_{iip}, f_{ait})$

¹⁴ A pragmatikai irodalomban többféle terminus is használatos ezen jelentések megnevezésére: nem konvencionális jelentés (nonconventional meaning), kommunikációs jelentés (communicational meaning), beszélői jelentés (speaker's meaning), szándékolt jelentés (intended meaning), pragmatikai cél (pragmatic goal), pragmatikai erő (pragmatic force). (Vö. Grice 1957, Levinson 1983, Leech 1983, Green 1989.)

A (37)-nek megfelelően egy kommunikatív nyelvhasználatbeli megnyilatkozás-típus pragmatikai funkciója egy adott c_{komm} kontextusra nézve az f_{ii} szó szerinti értelmezhetőség funkciójából, az f_{ip} interperszonális funkcióból, az f_{ii} illokúciós funkcióból és az f_{ait} attitudinális funkcióból tevődik össze. Az összetevők jellemzését kezdjük az f_{ii} -tel!

4.3.1. A mondattal kapcsolatba hozható *Is* nyelvi struktúrával rendelkező megnyilatkozás-típusokat egy adott c_{komm} kontextusban lehet szó szerint és csakis úgy használni/érteni, illetve lehet nem (vagy nemcsak) szó szerint használni/érteni. A mondattal kapcsolatba nem hozható egyetlenegy le_{ind} lexikai egységből álló megnyilatkozás-típusoknak pragmatikai funkciójuk az elsődleges, szemantikai jelentésről és a hozzá kapcsolódó f_{ii} funkcióról esetükben nem igen beszélhetünk.

A mondattal kapcsolatba hozható szó szerint és csakis úgy értendő megnyilatkozás-típusok értelmezése nem okoz gondot, a kommunikációs partnernek csak dekodolnia kell a megnyilatkozás-típus szó szerinti jelentését (és természetesen arra kell következtetnie, hogy a megnyilatkozás-típust szó szerint és csakis úgy kell érteni), mint például az érettségi eredmények kihirdetésekor elhangzó (38) esetében.

(38) Varga József mindenből jeles.

A mondattal kapcsolatba hozható nem (vagy nemcsak) szó szerint értendő megnyilatkozás-típusok esetében a kommunikációs partnernek a c_{komm} kontextusra támaszkodva a megnyilatkozás-típus nyelvi formájának szó szerinti jelentésén túl ki kell következtetnie egy másik jelentést is (pl. ironikus jelentést, implikatúrát stb.). Tekintsük a következő konkrét példát! Egy fiatal házaspár meglátogatja a feleség szüleit. Az anyós megkínálja vejét süteménnyel, de az ifjú férjnek nem nagyon ízlik a tészta. Az anyós természetesen nem elégszik meg azzal, hogy veje egyszer vett a süteményből, unszolja, hogy egyen még belőle. A vő elkerülő az újabb kellemetlen élményt, ironikus hanglejtéssel a (39)-et mondja.

(39) Jóból is megárt a sok.

Ha az anyós a (39)-nek csak a szó szerinti jelentését interpretálná, akkor azt gondolhatná, hogy vejének ízlik ugyan a sütemény, de már nem bír többet enni. De vejének ironikus hanglejtése jelzi számára, hogy a (39)-et nem szó szerint kell érteni, hanem a szó szerinti jelentés mögött egy másik (ironikus) jelentést kell kikövetkeztetni.

4.3.2. Az f_{ip} a kommunikatív nyelvhasználatbeli megnyilatkozás-típusok interperszonális funkcióját jelöli. Vizsgáljuk meg, mi is ez az interperszonális funkció!¹⁵

A verbális kommunikáció első lépéseként a kommunikátor kimondja első megnyilatkozás-típusát, amelynek a közölni szándékozott információ továbbításán túl az a feladata, hogy magára vonva a partner figyelmét elindítsa a kommunikációt, vagyis a kommunikátor és partnere között a szociális-interaktív viszony egy fajtájaként kommunikációs kapcsolatot teremtsen. A kommunikátor és partnere közötti kommunikációs kapcsolat létrehozása nem más, mint e kezdő megnyilatkozás-típus interperszonális funkciója. A kommunikátor (vagy a kommunikációs partner) következő megnyilatkozás-típusai interperszonális funkciójukat tekintve a kommunikátor és partnere közötti kommunikációs viszony fenntartásának az eszközei. Amikor pedig a kommunikációban résztvevő felek be akarják fejezni a kommunikációt, akkor egy olyan záró megnyilatkozás-típust kell használniuk, amely a közöttük addig fennállt kommunikációs viszonyt megszünteti. A verbális kommunikáció minden egyes megnyilatkozás-típusa rendelkezik a fenti három interperszonális érték valamelyikével, azaz vagy létrehozza, vagy fenntartja, vagy megszünteti a kommunikációs kapcsolatot. Az interperszonális funkciók ellátására vannak sztereotip formák. Ilyenek például a kommunikációs kapcsolat létrehozására: az üdvözlő köszönési formulák (*Jó napot kívánok!, Isten hozott!* stb.); a megszólítások (*Peti!, Tanár Úr!* stb.); a társalgást elindító *Elnézést,...*, *Bocsánat,...* kezdetű udvariassági formulák; a *Szép időnk van.*-hoz hasonló semmitmondó kijelentések; stb. A kommunikációs kapcsolat fenntartásának – a kérdéstől a rá adott válaszig, a visszakérdezésig, a témaváltásig stb. – számtalan lehetősége van. Tipikusan kommunikációs viszonyt megszüntető interperszonális funkciója van pedig például az elköszönő köszönési formuláknak (*Viszontlátásra!, Szia!* stb.), a beszélgetés befejezésére kérő felszólításoknak (*Akkor most ne zavarjanak..., Maradjatok már csöndben!*).

4.3.3. Az interperszonális funkció rövid tárgyalása után térjünk át a megnyilatkozás-típusok f_{iv} illokúciós funkciójának a vizsgálatára! A kommunikatív nyelvhasználati formában a megnyilatkozás-típusoknak példányként való használatával a kommunikátor tulajdonképpen egy-egy cselekedetet, tettet is megvalósít. A megnyilatkozás-típusoknak a konkrét használata így egy-egy illokúciós aktusnak a véghezvitelét jelenti. A megnyilatkozás-típusokban az illokúciós funkció szempontjából szerkezetileg két elemet lehet megkülönböztetni: az illokúciós erőt/értéket jelölő eszközt (illocutionary force indicating device), illetve a propozíciós jelölőt (propositional indicator) vagy propozí-

¹⁵ Az *interperszonális funkció* terminus technicust hasonló értelemben használtom, mint Halliday (1970: 143) és Leech (1983). Természetesen a megnyilatkozás-típusok, valamint a konkrét beszédhelyzetbeli megnyilatkozás-példányok interperszonális funkciójának leírása nálam nem a grammatika hatáskörébe tartozik, így ezen a ponton – Leechsel egyezően – nézeteim különböznek Halliday felfogásától.

ciós tartalmat (propositional content) (Searle 1969: 54-71). A teljes propozíciós tartalmú megnyilatkozás-típusok illokúciós értékének meghatározásában az explicit performatívumokra, az intonációra, szórérendre, bizonyos mondatfajta jelölőkre, partikulákra, udvariassági formulákra stb. támaszkodhatunk. A mondatfajta és az illokúciós értékek kapcsolatát illetően fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy közöttük nincsen egy az egyhez megfelelési arány. Vagyis nem lehet azt mondani, hogy a különböző megnyilatkozás-típusokhoz asszociálható (kijelentő, kérdő, felszólító, óhajtó és felkiáltó) mondatfajta egy az egyben megszabják a megnyilatkozás-típusok illokúciós értékét. A kijelentő, kérdő, felszólító, óhajtó, felkiáltó mondatokkal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típusoknak különböző kontextusokban különböző illokúciós értékük lehet. Így például egy kijelentő mondattal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típus használatával végre lehet hajtani állítást, megállapítást, ígérést, fenyegetést stb. Sőt ha a megnyilatkozás-típusban explicit performatív ige van, akkor bármilyen, az explicit performatív ige által jelzett beszédettet véghez lehet vinni, a (40) (a)-ban parancsolást, a (b)-ben kérést, a (c)-ben csodálkozást.

- (40) (a) Megparancsolom, hogy állj fel.
 (b) Megkérlek, hogy gyere el velem anyámhoz.
 (c) Csodálkozom, hogy milyen ostoba vagy.

Hasonlóan, megfelelő kontextusokban egy felszólító mondattal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típussal lehet parancsolni, kérni, figyelmeztetni, fenyegetni, tiltani stb.:

- (41) (a) Azonnal gyere ide!
 (b) Légy szíves, gyere ide!
 (c) Le ne forrázd magad!
 (d) Meg ne próbáld még egyszer!
 (e) Ne nézzél horror filmeket a barátodnál!

Egy kérdő mondattal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típussal lehet kérdezni, kételkedni, találgatni:

- (42) (a) Mikor jön haza apa?
 (b) Tényleg ezt mondta a főnök?
 (c) Élőlény? Állat?

Egy óhajtó mondattal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típussal pedig lehet kívánni, óhajtani, vágyakozni:

- (43) (a) Bárcsak túl lennék már az egészen!
 (b) De szeretnék már túl lenni rajta!
 (c) De jó lenne látni a szüleimet!

És fordítva, ugyanazt az illokúciós értéket kifejezhetjük több különböző mondatfajtaival kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típussal. Így az állítás, ígérés, fenyegetés illokúciós értékét ki lehet fejezni kijelentő és kérdő mondatokkal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típussal:

- (44) (a) Dani igazán jó kisfiú.
 (b) Ki ne akarna eljönni?!
- (45) (a) Elmegyünk a nyáron nyaralni.
 (b) Felejtettem el már valamit is megcsinálni neked?
- (46) (a) Nagyon megverlek.
 (b) Meg merted tenni?

A kérés, parancsolás, figyelmeztetés illokúciós értékét ki lehet fejezni kijelentő, kérdő és felszólító mondatokkal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típussal:

- (47) (a) Nagyon hideg van itt.
 (b) Becsuknád az ablakot?
 (c) Csukd be az ablakot, légy szíves!
- (48) (a) Még mindig nyitva van az ablak.
 (b) Miért nem csukod már be az ablakot?
 (c) Tedd, amit mondok!
- (49) (a) Meg fogunk fázni.
 (b) Nem fogunk megfázni?
 (c) Vigyázz!

Fentebb láttuk, hogy kételkedni, találgatni lehet kérdő mondatokkal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típussal, de a kételkedés, találgatás illokúciós értékét hozzá lehet rendelni kijelentő és felszólító mondatokkal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típusokhoz is. Ezt mutatja az (50)-(51).

- (50) (a) Nem akarom elhinni, hogy ez igaz.
 (b) Jó, hozd csak azt a nehéz táskát!

- (51) (a) Ez egy pocok. Nem, inkább egy hörcsög.
 (b) Mondd meg, Jóska volt itt vagy Peti?

És végül kívánni, vágyakozni sem csak az óhajtó, hanem a kijelentő és kérdő mondatokkal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típusokkal is lehet, ahogy ezt az (52)-(53)-ban láthatjuk.

- (52) (a) Nagyon szép ez a cica.
 (b) Mikor lesz végre karácsony?
- (53) (a) Régen voltam otthon.
 (b) Miért nem jön már a férjem?

A fenti példák igazolják, hogy az a mondatfajta, amellyel egy megnyilatkozás-típus kapcsolatba hozható, nem feltétlenül szabja meg a megnyilatkozás-típus illokúciós értékét. Az viszont kétségtelenül érzékelhető a fentiekből, hogy a különböző mondatfajtákkal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típusok ugyanazon „kategóriájú” illokúciós értéke nem egészen egyforma. Így a kijelentő mondatokkal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típus használatával megvalósuló ígérés kicsit más természetű, mint a kérdő mondatokkal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típus ígérete. Az előbbi közvetlen, az utóbbi pedig közvetett ígérés (vö. Searle 1975). A *Felejtettem el már valamit is megcsinálni neked?* példában az indirekt ígélet az ígérés beszédaktusának egyik szerecsfeltételére – az ígérő személynek szándékában áll megtenni a szóban forgó cselekvést – történő rákérdezésen keresztül valósul meg. Tekintsük még a következő példákat!

- (54) (a) Csukd be az ablakot!
 (b) Csukd be, légy szíves, az ablakot!
 (c) Be tudnád csukni az ablakot?
 (d) Hideg van itt.

Legyen az (54) (a) egy c_{komm} kontextusban elhangzó kérés. Az (54) (b) szintén egy c_{komm} kontextusban elhangzó kérés, csak udvariasabb a *légy szíves* formula használata miatt. Mindkét kérés direkt módon egy-egy felszólító mondat formájú megnyilatkozás-típussal fejeződik ki. Az (54) (c)-(d)-ben viszont indirekt kéréseket találunk. A (c)-ben egy kérdő mondat formájú megnyilatkozás-típusnak, a (d)-ben pedig egy kijelentő mondat formájú megnyilatkozás-típusnak az illokúciós értéke a kérés. Az indirekt beszédetteknél – szemben a direkttekkel – a megnyilatkozás-típusoknak nem a szó szerinti jelentéshez járuló illokúciós értéke az elsődleges. Például az *Ide tudnád*

adni a sót? megnyilatkozás-típus indirekt beszédteként funkcionál, amellyel a kommunikátor valójában partnerének nem azon képessége felől érdeklődik, hogy módjában áll-e odaadni a sót, hanem egy kérést intéz hozzá, amit az *Add ide a sót, légy szíves!* megnyilatkozás-típussal parafrázálhatunk. A kérés a megnyilatkozás-típushoz rendelt elsődleges illokúciós érték, a kérdés pedig a másodlagos. Nyilvánvalóan példánk előfordulhat egy olyan kontextusban is, amelyben direkt beszédteként, direkt kérdés-ként funkcionál: a kommunikátor partnere túl messze ül a sótól, vagy el van törve a keze stb. Az indirekt illokúciós értékek hozzárendelésének vannak konvencionizált eszközei (vö. Searle 1975; Bach–Harnish 1979: 173–233). Jelen esetben és az (54) (c)-ben a kérdő mondatfajta, illetve a feltételes mód használata a kérdő mondat fajtájú megnyilatkozás-típusban; az (54) (d)-ben pedig a kijelentő mondatfajta mutatja konvencionizált eszközként az indirektséget. (A konvencionizált itt, természetesen, a használatra és nem a jelentésre vonatkozik.) A konvencionizált módon indirekt beszédtek leírásához nincsen feltétlenül szükségünk a konkrét kontextusok ismeretére, azaz a konvencionális indirektség vizsgálható a pragmatikai kompetencia értelmezési tartományában, a megnyilatkozás-típusokon keresztül. A nem konvencionizált indirektség viszont már csak a konkrét beszédhelyzetek ismeretében állapítható meg, következésképpen performancijelenség, a megnyilatkozás-példányok tulajdonsága. Míg tehát az (55) (a)-(c)-t konkrét kontextusok nélkül is tudjuk indirekt beszédteként értelmezni, addig az (56)-ot nem.

(55) (a) Ideadnád a sót?

(b) Meg tudnád mondani, hány óra van?

(c) Be kellene csukni az ablakot.

(56) Karcsi, ragaszkodom hozzá, hogy Barbara megmondja neked, kivel találkoztunk ma a múzeum előtt.

Ahhoz, hogy az (56)-ot a megszólításon, állításon kívül egy Barbarához intézett kérés-ként is interpretáljuk, az kell, hogy ismerjük a konkrét beszédhelyzetet. Ha a beszédhelyzetben csak két személy vesz részt, a kommunikátor és Karcsi, akkor nem beszélhetünk Barbarához intézett indirekt kérésről. Ha viszont a beszédhelyzetben a kommunikátoron és Karcsin kívül Barbara is ott van, akkor a fenti megnyilatkozás-példányhoz a megszólítás és az állítás illokúciós értékén kívül a Barbarához címzett indirekt kérés illokúciós értéke is hozzárendelhető.¹⁶

¹⁶ A Barbarához intézett indirekt kérést Clark és Carlson (1988) laterális indirekt illokúciós aktusként kezeli. A lineáris-laterális direkt, illetve indirekt aktusok problematikájával én itt nem foglalkozom.

Mind ez ideig teljes propozíciós tartalmú megnyilatkozás-típusokat vizsgáltunk, holott vannak olyanok is, amelyeknek nincsen teljes propozíciós tartalmuk (vö. (57) (a)-(b)).

- (57) (a) A szemüvegem!
(b) Gyorsabban!

Az (57) (a)-(b)-hez hasonló hiányos struktúrájú megnyilatkozás-típusokhoz hozzárendelhető illokúciós értékek meghatározásában is segítségünkre lehet annak a mondatnak a fajtája, amellyel a megnyilatkozás-típusok kapcsolatba hozhatók, de nélkülözhetetlen szerepe az intonációnak van. A mondattal kapcsolatba nem hozható megnyilatkozás-típusoknál pedig már semmiféle propozíciós tartalomról sem beszélhetünk, ezeknél az indulatszó vagy az indulatszó értékű idióma jellegén kívül – ami nem mindig tudja egyértelműen megmondani, milyen beszédített zajlott le – az illokúciós értéknek szinte kizárólagos mutatója az intonáció.

Eddig egyszerű illokúciós aktusokkal foglalkoztunk, de a megnyilatkozás-típusok használatával nemcsak egyszerű illokúciós aktusokat tudunk végrehajtani, hanem az ún. illokúciós konnektívumok (más terminológiát használva, a pragmatikai kötőszók) segítségével összekapcsolt komplex aktusokat is megvalósíthatunk. Például az *Elmegyek holnap a koncertre, de te is eljössz?* megnyilatkozás-típus használatával a kommunikátor egy ígéretet és egy kérdést (esetleg egy indirekt kérést) valósít meg, és a két aktust a *de* kötőszóval kapcsolja össze. Az *Elmegyek holnap a koncertre* rész illokúciós értékének (ígéret) az adott kontextusban történő meghatározásában explicit performatív ige hiányában a kijelentő mondatfajta és az állításra jellemző intonáció van segítségünkre. A *te is eljössz?* kérdésnél (vagy indirekt kérésnél) hasonlóan, a kérdő mondatfajta és a kérdésre jellemző intonáció jelzi az illokúciós értéket.

Természetesen nem kell, hogy a pragmatikai kötőszókat mindig kitegyük. Az illokúciós aktusok közötti viszony fennállhat akkor is, ha a kötőszók zéró fokon vannak jelen. Bizonyos esetekben azonban a kötőszók kitétele kötelező:

- (58) (a) Jóska, akit elbocsátottak, talált már munkát?
(b) Találkoztál tegnap Palival, vagy már nem jártok?

Az (58) (a)-ban két beszédített, egy kérdés (*Jóska talált már munkát?*) és egy, a kérdés alanyára vonatkozó pontosítás (*akit elbocsátottak*) valósul meg. A pontosítás aktus be van ékelve a kérdésbe, az *akit* kötőszó ebben a megnyilatkozás-típusban nemcsak szintaktikailag ékeli be az *elbocsátottak* részt, hanem jelzi a két beszédített összekapcsolódását, megmutatva, hogy a kérdésnek mely összetevőjére vonatkozik a pontosítás. Ebből a megnyilatkozás-típusból nem hagyható el az *akit*. Az (58) (b)-ben is testes kötőszó jelzi a két kérdés összekapcsolódását. A *vagy* egy olyan kérdést vezet

be, amellyel az előző beszédített helyes végrehajtásának egyik feltételéről akar meggyőződni a kommunikátor. Ha ugyanis a kommunikációs partner már nem jár Palival, akkor nem adekvát a *Találkoztál tegnap Palival?* kérdés feltevése. Ebből a megnyilatkozás-típusból sem hagyható el a kötőszó, hiszen a *Találkoztál tegnap Palival, már nem jártok?* szőlánc rossz megnyilatkozás-típusnak minősül.

4.3.4. A megnyilatkozás-típusok pragmatikai funkciójának negyedik összetevője az f_{au} , amelyet az attitűd értelmezési lehetőségei közül – a nyelvészeti hagyományt követve (vö. Kiefer 1986b) – beszélői attitűdként értelmeznek. Ennek megfelelően az f_{au} a kommunikátornak a megnyilatkozás-típus által leírt tényálláshoz való viszonyát fejezi ki. Azokról a tényállásokról, amelyekre a kommunikátor attitűdjei vonatkoznak, a megnyilatkozás-típusok propozíciós tartalma segítségével szerzünk tudomást. Ezért tehát azt mondhatjuk, hogy míg a teljes propozíciós tartalmú megnyilatkozás-típusok explicit módon verbalizálnak egy-egy tényállást, addig a nem teljes propozíciós tartalmú (a mondatokkal való összevetés szempontjából hiányos struktúrájú) megnyilatkozás-típusokban nincsenek teljesen, a propozíciós tartalommal nem rendelkező (a mondatokkal kapcsolatba nem hozható, egyetlen le_{ind} -ből álló) megnyilatkozás-típusokban pedig egyáltalán nincsenek verbalizálva tényállások. Felvetődik a kérdés, hogy a megnyilatkozás-típusok utóbbi két csoportjánál beszélhetünk-e a kommunikátor tényállásokra vonatkozó attitűdjéről. Minden megnyilatkozás-típusnak megvan a maga kontextusa, amelyben egyidejűleg egyszerre több tényállás is fennáll. Közülük egy időpontban azonban mindig csak egy-egy releváns a kommunikátor számára. Ez a releváns tényállás az, amelyet a teljes propozíciós tartalmú megnyilatkozás-típusok hiánytalanul verbalizálnak és amelyre vonatkozik a kommunikátor attitűdje. A hiányos struktúrájú megnyilatkozás-típusok, illetve az egyetlen le_{ind} -ből álló megnyilatkozás-típusok kontextusaiban szintén van egy olyan tényállás, amely az adott időpontban az összes többinél fontosabb, azaz releváns a kommunikátor számára, így ezeknél a megnyilatkozás-típusoknál is van értelme az f_{au} -ról beszélni. A fentieket figyelembe véve tehát az f_{au} vagy a kommunikátornak a megnyilatkozás-típus által leírt tényálláshoz való viszonyát fejezi ki, vagy pedig a megnyilatkozás-típus kontextusában adott, a kommunikátor számára releváns, de verbálisan nem, vagy csak hiányosan megfogalmazott tényállásra vonatkozik.

Az f_{au} értékének meghatározásához nyelvi fogódzók állnak rendelkezésre. Ilyenek a mondatfajták és jelölők, a módosítószók, a módosító határozók, a módosító mondatrészletek (az ún. merev főmondatok), az intonáció stb. A mondatfajtkát alapmodálisuknak mint beszélői attitűdöknek a segítségével meghatározó felfogásra támaszkodva (Kiefer, 1986b, 1988), a mondatokkal kapcsolatba hozható megnyilatkozás-típusok f_{au} értékének megállapításában első lépés annak az eldöntése, hogy mely mondatfajttal hozható kapcsolatba az adott megnyilatkozás-típus. Ha egy kijelentő mondatral hozható kapcsolatba, akkor a mondatfajtból származó alapattitűdje: a

kommunikátor igaznak tartja a própozíciós tartalomban ábrázolt, vagy a kontextusban meglevő a kommunikátor számára releváns, de verbálisan csak hiányosan ábrázolt tényállást.

- (59) János imádja a bablevest.
 (60) – Ki volt ott tegnap este a moziban?
 – Julcsi.

Az (59) egy kijelentő mondat formájú megnyilatkozás-típus, alapattitűdjének megállapítása nem okoz nehézséget. A (60)-beli *Julcsi*, a kontextusra támaszkodva szintén könnyen kapcsolatba hozható a *Julcsi volt ott tegnap este a moziban* (p) própozíciót tartalmazó kijelentő mondat, következésképpen ugyanolyan alapattitűdje lesz, mint az (59)-nek. Ha a megnyilatkozás-típus egy kérdő mondat, akkor az alapattitűdje: a kommunikátor tudni szeretné, hogy egy releváns tényállás fennáll-e; ha felszólító mondat, akkor az alapattitűdje: a kommunikátor azt akarja, hogy partnere létrehozza a releváns tényállást; ha óhajtó mondat, akkor az alapattitűdje: a kommunikátor óhaja, hogy a releváns tényállás fennálljon. Ha egy megnyilatkozás-típus egy felkiáltó mondat, akkor az alapattitűdje: a kommunikátor azt akarja, hogy partnere létrehozza a releváns tényállást; ha óhajtó mondat, akkor az alapattitűdje: a kommunikátor óhaja, hogy a releváns tényállás fennálljon. Ha egy megnyilatkozás-típus egy felkiáltó mondat, akkor az alapattitűdje: a kommunikátor azt akarja, hogy partnere létrehozza a releváns tényállást; ha óhajtó mondat, akkor az alapattitűdje: a kommunikátor óhaja, hogy a releváns tényállás fennálljon. Ha egy megnyilatkozás-típus egy felkiáltó mondat, akkor az alapattitűdje: a kommunikátor azt akarja, hogy partnere létrehozza a releváns tényállást; ha óhajtó mondat, akkor az alapattitűdje: a kommunikátor óhaja, hogy a releváns tényállás fennálljon. Ha egy megnyilatkozás-típus egy felkiáltó mondat, akkor az alapattitűdje: a kommunikátor azt akarja, hogy partnere létrehozza a releváns tényállást; ha óhajtó mondat, akkor az alapattitűdje: a kommunikátor óhaja, hogy a releváns tényállás fennálljon. Ha egy megnyilatkozás-típus egy felkiáltó mondat, akkor az alapattitűdje: a kommunikátor azt akarja, hogy partnere létrehozza a releváns tényállást; ha óhajtó mondat, akkor az alapattitűdje: a kommunikátor óhaja, hogy a releváns tényállás fennálljon.

- (61) (a) Sajnos Julcsi volt ott tegnap a moziban.
 (b) Sajnos Julcsi.
 (c) Talán Julcsi volt ott tegnap a moziban.
 (d) Talán Julcsi.
- (62) (a) Tényleg látod?
 (b) Tényleg látod azt a szénakazlat?

- (63) (a) Okvetlenül fejezd be!
 (b) Okvetlenül fejezd be a fecsegést!
- (64) (a) Hát bárcsak adna!
 (b) Hát bárcsak adna Karcsi nekem is banánt!
- (65) (a) Bizony nagyon gyönyörű!
 (b) Bizony nagyon gyönyörű ez a gyerek!

A (61) (a)-(b)-ben a kijelentő attitűd mellett jól megfér a kommunikátornak a tényállás fennállására vonatkozó sajnálatát a *sajnos* módosítószó által kifejezett attitűdje. A (61) (c)-(d)-ben viszont a *talán* módosítószó által közvetített, a tényállás fennállásának a bizonytalanságára vonatkozó attitűd érvényteleníti a kijelentő attitűdöt. A (62)-(65)-ben a *tényleg*, *okvetlenül*, *hát*, *bizony* módosító szókkal jelzett attitűdök rendre összeegyeztethetők a kérdő, felszólító, óhajtó, felkiáltó attitűdökkel, tehát az előbbieket nem érvénytelenítik az utóbbiakat. A *tényleg* a kommunikátor kíváncsiságát erősíti, így a (62) (a)-(b) attitűdje valahogy úgy fogalmazható meg, hogy a kommunikátor tudni szeretné, hogy a releváns tényállás valóban fennáll-e. Az *okvetlenül* módosítószó azt jelzi, hogy a kommunikátor azt akarja, hogy partnere feltétlenül létrehozza a releváns tényállást, erősítve ezzel a megnyilatkozás-típus felszólító attitűdjét. Hasonlóan: a *hát* és a *bizony* is az óhajtás, illetve a csodálkozás, meglepődés attitűdjének a fokozását szolgálja.

A (61) (c)-(d) megmutatta, hogy vannak egymással össze nem egyeztethető attitűdök (vö. Kiefer 1988: 7). Ezek nem fordulhatnak elő egy megnyilatkozás-típuson belül, következésképpen nyelvi kifejezőeszközeik (a módosítószók) sem szerepelhetnek ugyanabban a megnyilatkozás-típusban. (Ezért rossz például a **Bizonyára talán igazad van*. megnyilatkozás-típus.) A beszélt nyelvi diskurzusok megnyilatkozás-példányainak elhatárolásához éppen emiatt lehet felhasználni az attitűdöket kifejező módosítószókat. Ha ugyanis két, egymással össze nem férő attitűdöt jelző módosítószót találunk egymás közelében, akkor közöttük mindenképpen lennie kell egy határnak.

Az f_{ar} értékének megállapításában az intonáció is nagy segítségünkre van, különösen azokban az esetekben, amikor a megnyilatkozás-típusok hiányos struktúrájúak és nincsen bennük módosítószó sem, illetve az le_{ind} -ből felépülő megnyilatkozás-típusoknál, ahol szinte kizárólag csak az intonációra támaszkodhatunk. Akárcsak az illokúciós értékek meghatározásánál, az attitűdök hozzárendelésénél is ezek, a mondatokkal kapcsolatba nem hozható megnyilatkozás-típusok okozzák a legtöbb gondot.

Az f_{ar} bemutatásával a pragmatikai funkció összetevőinek és ezzel együtt a megnyilatkozás-típusok kommunikatív nyelvhasználatbeli jellemzésének a végére értem.

5. A megnyilatkozás-példányok

Ha a megnyilatkozás-típusokat konkrét beszédhelyzetekbe helyezzük, megnyilatkozás-példányokat kapunk. A megnyilatkozás-példányokat mindig a beszédhelyzet kategóriáinak (beszélő, hallgató, beszédidő, kontextus stb.) konkrét kitöltése jellemzi. Egy adott időpillanatban elhangzott (leírt) megnyilatkozás-példány esetében – mint ahogy erre már többször utaltam is a 4. részben – a megnyilatkozás-típus meghatározásában szereplő változók is konkrét kitöltést nyernek. Nyelvi és pragmatikai tulajdonságaikat tekintve többé-kevésbé ugyanúgy jellemezhetők – amit szintén több példa esetében is láttunk –, mint a megfelelő nyelvhasználati forma megnyilatkozás-típusai. Így tehát a performanciakutatásokban, ezen belül a diskurzuselemzésekben célszerű a megfelelő nyelvhasználati forma, leggyakrabban a kommunikatív nyelvhasználat megnyilatkozás-típusaiból kiindulni.

IRODALOM

- Bach, K.–R. Harnish 1979: *Linguistic communication and speech acts*, Cambridge, Mass, MIT Press.
- Chomsky, N. 1977: *Essays on form and interpretation*, New York, North-Holland.
- Clark, H. H.–T. B. Carlson 1982: Hearers and speech acts, *Language* 58, 332–373.
- Fodor, J. A. 1983: *The modularity of mind*, Cambridge, Mass, MIT Press.
- Fülei-Szántó Endre–Bradean-Ebinger Nelu 1985: A kötőszó grammatikai státusza, *Nyelvtudományi Közlemények* 87, 148–160.
- Green, G. M. 1989: *Pragmatics and natural language understanding*, Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Grice, H. P. 1957: Meaning, *Philosophical Review* 66, 377–388.
- Halliday, M. A. K. 1970: Language structure and language function, in Lyons, J. ed.: *New horizons in linguistics*, Harmondsworth, Penguin, 140–165.
- Harris, Z. S. 1951: *Structural linguistics*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Károly Sándor 1962: A mondatfajták, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 23–64.
- Károly Sándor 1964: A mondatfajták vizsgálata a funkció és a forma szempontjából, *Nyelvtudományi Közlemények* 66, 67–88.
- Károly Sándor 1980: Mondat és megnyilatkozás, *Néprajz és Nyelvtudomány* 24-25, 49–65.
- Kelemen József 1970: *A mondatszók a magyar nyelvben*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 1986a: A nyelvtudomány néhány tudományelméleti-módszertani kérdése, II. rész, *Tertium non datur (Logikai-Metodológiai Tanulmányok)* 3, 29–57.
- Kiefer Ferenc 1986b: A modalitás fogalmáról, *Nyelvtudományi Közlemények* 88, 3–37.

- Kiefer Ferenc 1988: Mondatfajta – mondatmodalitás – mondathasználat, *Tertium non datur (Logikai-Metodológiai Tanulmányok) 5*, 5–15.
- Leech, G. N. 1983: *Principles of pragmatics*, London–New York, Longman.
- Levinson, S. C. 1983: *Pragmatics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Lyons, J. 1977: *Semantics I-II*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Mel'čuk, I. A. 1974: Ob odnoj lingvističeskoj modeli tipa „smysl $\iff$ tekst”, *Izvestija AN SSSR, Serija literatury i jazyka 33*, 436–447.
- Németh T. Enikő 1988: A kötőszók szerepe a megnyilatkozás határ vizsgálatában, *Néprajz és Nyelvtudomány 31-32*, 168–181.
- Németh T. Enikő 1990: Az emberi kommunikáció kutatásának néhány alapkérdése, *Néprajz és Nyelvtudomány 33*, 43–56.
- Pete István 1986: *Orosz–magyar egybevető szintaxis. Első rész*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Polanyi, L. 1988: A formal model of the structure of discourse, *Journal of Pragmatics 12*, 601–638.
- Searle, J. R. 1969: *Speech acts*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Searle, J. R. 1975: Indirect speech acts, in Cole, P.–J. L. Morgan eds.: *Syntax and Semantics 3. Speech acts*, New York, Academic Press, 59–82.
- Sperber, D.–D. Wilson 1986: *Relevance. Communication and cognition*, Oxford, Basil Blackwell.
- Taylor, T. J.–D. Cameron 1987: *Analysing conversation. Rules and units in the structure of talk*, Oxford, Pergamon Press.
- Toolan, M. 1989: Ruling out rules in the analysis of conversation, *Journal of Pragmatics 13*, 251–274.

UTTERANCE: TYPE – TOKEN

Enikő T. Németh

One of the modules of human mind is grammatical competence, the knowledge of language acquired by a native speaker. One of the tasks of a linguistic theory is to model grammatical competence by constructing explicit grammars. An explicit grammar is a concrete grammar of a particular language which generates the well-formed sentences of that language by means of its rules. Therefore, we can see sentences as units of grammatical competence. Another modul of human mind is pragmatic competence, which is the faculty of using knowledge to achive different human purposes. Besides modeling grammatical competence another task of a linguistic theory is to model pragmatic competence.

After shortly surveying different definitions of the term „utterance” my paper defines the utterance-type, which is the unit of pragmatic competence. The utterance-type u_i is an inscription *ins* that a person p relates to a pragmatic unit pu at a time t with respect to a context c . In the definition the utterance-type must be described from grammatical and pragmatic points of view. The grammatical description is made by relating the utterance-types to the sentences. The pragmatic description is made by defining pragmatic functions, which the utterance-types play in the use with respect to a given physical and cognitive context. After defining the u_i in general my paper tries to show how the utterance-types can be characterized in a particular form of language use, namely in the communicative language use. Finally, the utterance-types in concrete situations, i.e. utterance-tokens, are considered. They have the characteristics deriving from the properties of the utterance-types and the situations.